

Novum

Doktori címet szerzett Tóth Levente

Tóth Levente (Székelykeresztúr, 1978), a Református Tanárképző Kar (Babeş–Bolyai Tudományegyetem) doktorandusa 2012. szept. 27-én védte meg a nyilvánosság előtt A református egyház és nemesség Udvarhelyszéken (16–19. század) című doktori értekezését. Iskoláit Székelyudvarhelyen végezte, majd 2002-ben történelem szakos diplomát szerzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karán. 2004-től a Református Tanárképző Karon folytatott mesteri, majd doktori tanulmányokat. Írásai a Református Szemlében, az Areopolisz (Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok) évkönyveiben, az Iskolakultúra folyóiratban és több gyűjteményes kötetben, konferencia-kiadványban jelentek meg. 2004 óta tagja a dr. Buzogány Dezső vezette Pokoly József Egyháztörténeti Kutatócsoportnak, amely összeállítja az erdélyi református gyülekezetek ingó és ingóságai leltárát, illetve a műkincstárgyak, egyházi írott források felmérését végzi és irányítja. Társ szerzője és szerkesztője a 2008–2012 között négy kötetben megjelent A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere (1648–1800) című forráskiadványnak.

A következőkben dr. Buzogány Dezső témavezető, valamint Barát Béla és Szabadi István (Debreceni Református Hittudományi Egyetem) külső opponensek kiértékeléseit közöljük, majd pedig a doktori dolgozat ismertetését.

Tóth Levente:

*Református egyház és nemesség Udvarhelyszéken (16–19. század)
című doktori értekezésének kiértékelései*

A 20. századi egyháztörténetírás legalább két nagyobb kutatási terület mentén halad. Az egyik többnyire teológia-történettel foglalkozik és az egyes teológiai irányzatok nyomait próbálja meg feltérképezni a református egyház történetében. Így derül fény a reformáció idején kiéleződő úrvacsoravita lecsapódására a magyar egyházi tudományosság területére, a szentháromság-vita következménye, vagy a nyugati teológiai áramlatok jeleinek feltérképezése a hazai teológusok írásaiban, később a protestáns ortodoxia és a puritanizmus fenomenológiai vizsgálata stb. Ennek talán mindmáig koronázatlan királya Kathona Géza, de fellelhető Juhász István jó néhány írásában is, hogy csak két

nevet említsek. Speciális ága a tanfejlődés-történet, amely részben szubjektumok hitbéli meggyőződésének alakulását vizsgálja, részben a felekezetek eszmei palettáján átalakuló tanok nyomába ered.

A másik kutatási terület társadalomtörténeti szempontból vizsgálja az egyház mindenkori tevékenységét. Ez esetben a tan, a hitvallások, a dogmatikai alpmunkák kevésbé fontosak, és a hangsúly eltolódik az egyháznak, mint intézménynek, a történeti szerepvállalása felé. Sokkal fontosabbá válik a társadalomban betöltött sokrétű funkciója, szerkezetének folyamatos hozzáigazodása a mindenkori társadalomhoz, a világi közösséghez kapcsolódó felülete, intézményei stb. Míg az előbbi munkamódszere analitikus, addig ez utóbbié szintetikus és igen nagy haszonnal alkalmazza a történettudomány metodológiáját.

Nem győzöm hangsúlyozni – és valahányszor alkalmam adódik, mindig meg is teszem –, hogy az 1989-es változások egyik igen nagy hozadéka az erdélyi református történetírás szempontjából épp az, hogy a történelmi karon végzett hallgatók a doktori képzés szintjén is belekapcsolódhattak ebbe. Őket részben az a lehetőség vonzotta ide, hogy itt teljesen magyarul lehet abszolválni a képzés egész folyamatát, részben kényszerűségből álltak rá erre az útra, mert a karon nem volt doktorátust vezető magyar szaktanár. És itt hadd legyek őszinte: kezdettől fogva úgy vagyok ezzel, mint aki aranytojást talált. Olyan lehetőséget láttam benne, amit mindenképpen ki kellett használnom az egyháztörténetírás megújítására. Ártatlan összeesküvést szőttem magamban ellenük, a szakma javára: kihasználtam történészi képzettségüket, hogy szakszerű egyháztörténetet írjunk. Azért nem bánom ezt a konspirációt (és biztosra veszem, hogy az Jóisten is megbocsátotta már), mert egyrészt senkinek sem ártottam, másrészt pedig a diszciplína hasznát szolgálta. Azért is bocsánatos ez a bűnöm, mert tudomásom szerint a történelmi karon, sajnos, egyháztörténetet nem tanítanak, bár erdélyi történelmünk egyik igen jelentős része, amely nélkül nem igazán lehet megérteni és kontextusba helyezni sem a politikátörténet, sem a gazdaságtörténet, sem a kultúrtörténet, sem egyéb történet eseményeit. Meggyőződésem, hogy akik történészekként végigjárták ezt a három-tíz esztendő, olyan értékes tudományos bagázsival gazdagodtak, amely különlegessé teszi őket a történészi szakma területén, mint egyháztörténet-specialisták.

Tóth Levente is ezek közé tartozik. Amit itt láttok doktori értekezés formájában, az csak a jéghegy csúcsa. Személyére nézve sokkal jelentősebb és meghatározóbb az a szinte egy évtizedig végzett kutatómunka, amellyel az egyháztörténetet sietett gazdagítani, és amelynek nem, vagy csak nagyon kevés köze volt doktori értekezéséhez. Többek között az ő szorgalmát, hozzáértését is dicséri a

Küküllői Református Egyházmegye négykötetes katasztere (több mint 3000 oldal), és sok más idő közben elkészült forráskiadás. A feltáró, feldolgozó és kutató munka tapasztalata, illetve az idő közben szerzett egyháztörténeti ismeretanyag igen szükségesnek bizonyult a felvállalt doktori téma kidolgozásához.

Az udvarhely-széki református egyház és a széki nemesség kapcsolatának vizsgálatát tűzte ki maga elé célul. A dolgozatot ő maga is bemutatta, a bíráló bizottság tagjai pedig biztosan kitérnek ennek szerkezetére és tartalmára, ezért én eltekintek ettől és néhány általánosabb értékelést kísérek meg felvázolni. A felhasznált szakirodalomban sokkal több tétel van a kiadott munkák lajstromában, mint a levéltári források listáján. Ha viszont valaki végigolvassa a dolgozatot, megláthatja, hogy ott épp fordítva van: értekezésének csaknem a 85%-a eredeti levéltári forrásanyagra épül, tehát nagy része első kézből vett adat. Külön értékes az egyházmegye gyülekezeteinek rövid történelmi ismertetése, amely jó háttérrel szolgált a témának. Egy érdekes esettanulmány után rátér a tulajdonképpeni téma kifejtésére: a szék kisnemeseinek egyházi szolgálata. (Utólag bölcs az ember és a témavezető is: jó lett volna ide beékelni egy olyan fejezetet, amely a világi elem feltűnését vizsgálja meg az egyház szerkezetében. Ezt majd a kiadás előtt pótoljuk.) Ennek kapcsán részletesen ismerteti a szék területén élő református nemes családokat, utal egyházalapító és fenntartó munkájukra, majd részletesen ismerteti a szék és az egyházmegye igazgatásában vállalt szolgálatukat, a lelkészeket és tanítókat támogató bőkezűségüket. A dolgozat egyik igen jelentős része a lelkészi és a tanítói javadalmakról szól. Dicséretes próbálkozása, hogy meghatározza a lelkészek és tanítók fizetésének reál- és vásárló-értékét, és ugyanakkor helyüket is a kor fizetési skáláján. Ebből meglátszik, hogy az egyház fizetési rendje, szerkezete is nagyban követte a korabeli társadalmat, és annak egyházi leképezése volt, akárcsak az egyházi szerkezet. Az utolsó fejezet a székelyudvarhelyi református gimnázium fenntartóival foglalkozik 1670–1848 között. Következtetése az, hogy az oktatási intézmény felvirágzása a tanárok és a nemesek személyes kapcsolatrendszerének köszönhető.

A következtetések között szívesen látnám kifejtve azt, amit az értekezés igen jól láttat: a vármegyei és a szabad székely területen szolgáló egyházközség és egyházmegye közötti különbségeket. Nekem személy szerint hosszú ideig az volt az érzésem és a gyanúm, hogy a Székelyföldön működő egyházi szerkezet (egyházmegye és különösen az egyházközség) nem hordozta magán annyira erőteljesen a vármegyei területen kialakult egyházi modell jegyeit, amelynek meghatározó eleme volt a kegyúr. Sajátos társadalmi jogállásánál fogva a székelyföldi gyülekezetek önállósága, önszerveződése nagyobb mozgásteret kapott; e szabadságnak természetesen megvolt az ára: a székelyföldi gyülekezetek jóval szegényebbek voltak vármegyei társaiknál. Az okot természetesen abban kell keresni, hogy itt nem jött létre az óriási vagyonnal rendelkező főnemesi réteg, amely patrónusként sokkal többet volt képes áldozni egyházi célokra. Nos, ez a sejtésem beigazolódni látszik ebben a dolgozatban: tényleg volt némi különbség a két térség egyházi szerkezetének működtetésében. Csak sajnálhatjuk,

hogy nem maradt fenn ennél több adat, mert talán a másik sejtésünk is beigazolódna: az önszerveződő, szabad társadalmi jogállás közepette sokkal több esélye lett volna a szabad, polgári társadalmakban jól működő klasszikus presbiteri intézmény meggyökerezésének.

A dolgozat függeléke legalább annyira fontos és érdekes, mint tulajdonképeni tartalma. Nem a szokványos fényképek vagy eredeti dokumentumok kaptak benne helyet (ez utóbbiakat a *Mellékletek* alfejezetben olvashatjuk) hanem az egyházmegye espereseinek, lelkészeinek és tanítóinak névsora, ez utóbbi kettő falvakra lebontva, a kezdetektől 1849-ig. Ez más szempontból értékes, mint a tartalmi rész. Jelentős segítség az erdélyi református egyház évek óta készülő történelmi névtára számára. A szerző ugyanis nem elégszik meg a nevek pusztá felsorolásával, hanem a legtöbb esetben nyomon követi az illető személy pályájának alakulását, és felderíti jelentősebb szolgálati helyüket is.

Összességében Tóth Levente dolgozata egyedülálló a maga nemében és példaértékű: egyedit és eredetit alkotott. Szigorúan ragaszkodik a felvállalt témához, azt minden részletében igyekszik kidolgozni. Az elmúlt évek alatt kifejezőképessége jelentősen megjavult, ami a dolgozaton is lemérhető. Tudományos apparátusa, hivatkozásai szabványosak és megfelelnek a tudományos elvárásoknak. Ezekkel a szavakkal nyugodt lélekkel ajánlom dolgozatát a bíráló Bizottság figyelmébe.

Dr. Buzogány Dezső, témavezető

A szerzőt az Udvarhelyi Református Egyházmegyei levéltárban végzett iratrendező munka során szerzett tapasztalatai indították el a nemesség patrónusi tevékenységének elemző vizsgálatára. Valószínűleg ebből az eredeti indítatásból is következik a sok éves kitartó kutatómunka után elkészült mű egyik fő érdeme, hogy kiterjedt és nagy szakmai alaposággal elvégzett levéltári forráskutató munka eredménye. Vizsgálódásai során az egyházmegye és a Református Főkonzisztórium levéltárán túl feltárta az egyes gyülekezetek és a Székelyudvarhelyi Református Gimnázium vonatkozó iratanyagait. Ezeken az egyházi iratképző szerveken túl bevonta a kutatásába az udvarhelyszéki törvényhatóság, a patrónusok családi levéltárainak és személyi hagyatékainak dokumentumait is. A szerző példamutatóan hajtotta végre ezt a sziszifuszinak tetsző feladatot, és meggyőzően támasztotta alá munkájának egyik tételmondatát:

„Fontosnak tartom tehát, hogy az egyháztörténész éppúgy használja és forgassa a politikai, törvényhatósági szervek ténykedése során létrejött

archívumokat, mint a művészet-, társadalom-, gazdaság-, kultúr-, vagy eszmetörténettel foglalkozó szakemberek. Ugyanakkor másik irányba is megfontolandó e gondolat: az egyháztörténeti források is rengeteg adattal szolgálhatnak a művészettörténész, a néprajzos, de akár az irodalomtörténész vagy a demográfus számára.” (9. old.)

Irodalomjegyzékének és hivatkozásainak tanúsága szerint ismeri és bedolgozta a nyomtatott szakirodalom kapcsolódó termékeit. Ennek megállapításával együtt is joggal hiányolható, hogy – a források áttekintéséhez hasonlóan – nem helyezte el kutatásait a maga kutatástörténeti, historiográfiai összefüggéseiben.

A disszertáció felépítése jól áttekinthető és logikus. Ehhez kritikai megjegyzésként annyit tehetnénk hozzá, hogy fő- és alfejezeteinek szemléletesebb elkülönítésével – például számozás által – átláthatóbbá tehetné volna a dolgozat szerkezetét.

Az első tárgyaló fejezet 68 oldalán – az egyházmegye egészének történeti, földrajzi jellemzőin túl – az egyes gyülekezetek speciális viszonyai külön-külön is bemutatásra kerülnek. Ebben a részben hangsúlyosan kerül sor az összetett és konfliktusokkal terhelt felekezeti viszonyok, illetve a gyülekezeti gazdálkodás problematikájának tárgyalására. A gyülekezetek önállósodásának, azaz anyaggyülekezetté válásának gyakori előfordulása miatt – az első tartalmi egységhez szorosan kapcsolódva – egy 13 oldalas exkurzusszerű fejezetben sor kerül e folyamat általános jellemzőinek bemutatására, valamint egy társadalom- és gazdaságtörténeti tanulságokat is tartalmazó konkrét eset bemutatására.

A szerző tulajdonképpen az ezt követő fejezetekben tér át a címbe is jelzett speciális témakör, a nemesi patronátus rendszerének elemző tárgyalására. Előbb 40 oldalon keresztül rendszerező áttekintést ad a helyi nemesi társadalomról és ennek vagyoni helyzetéről, belső viszonyairól, családi kapcsolatrendszeréről, egyházi és törvényhatósági szerepvállalásáról. Ehhez kapcsolódóan kerül sor egyik fontos kutatási eredménye, az egyházmegyei kettős vezetés helyben kialakult, korai struktúrájának bemutatására. A *tractuale consistorium* szervezeti felépítése, összetétele, hatásköre megannyi újdonsággal szolgál a reformátusság e hatékony érdekvédelmi szervezetének működéséről. Visszautalva az előző fejezetben közöltekhez, feltárja, hogy a nemesi családok jelentős mértékben járultak hozzá egyes gyülekezetek létrejöttéhez, anyaggyülekezetté válásához.

Az egyházkormányzati és gyülekezet támogatási tevékenység bemutatása után, külön egységben tárgyalja 32 oldalon a lelkészek és tanítók patrónusi támogatását. Ennek részeként pontosan feltérképezi e tisztviselők jövedelmi viszonyait és a patrónusok ehhez kapcsolódó céltámogatásait. Eredményei tükrében nyilvánvalóvá válik, hogy – néhány kivételtől eltekintve – a legtöbb lelkészi fizetés bizonyos hányadát e támogatói kör adta, és pedig többnyire már pénzben, de gyakran még mindig terményben. Az utolsó főfejezet 20 oldalon keresztül foglalkozik az Udvarhelyi Református Gimnázium 1610–1848 közötti fenntartóival, illetve az iskola finanszírozásában résztvevő nemesek közötti családi, rokoni és személyi kapcsolatokkal.

Dolgozatának végén tételszerűen fogalmazza meg a helyi nemesség református egyházat támogató tevékenységéhez kapcsolódó kutatásainak konklúzióját:

„Az erdélyi protestáns nemesség körében általánosnak mondható a református egyház, a református intézmények támogatása és felkarolása, akárcsak a református értelmiségiek segítése, patronálása, az elitutánpótlás biztosítása. Habár még nem készült hasonló jellegű feldolgozás a többi erdélyi kollégiumról, biztosan azok esetében is világosan és jól körülhatárolhatóan meghatározható a patrónusok, támogatók köre.”

A disszertáció szövegének stílusa jó, kiegyensúlyozott. Az önmagában is terjedelmes törzsszöveget 904 lábjegyzet egészíti ki. A dolgot általános adatgazdagság jellemzi. Ezzel kapcsolatban külön ki kell emelnem a 14 táblázatos áttekintést. Ezek nemcsak szemléletesek, hanem nagy segítséget nyújtanak az adatsorok értelmezéséhez is.

A dolgozat 19 számozott mellékletet közöl (226–244. old). A 16 szöveges dokumentum után az udvarhelyi gimnázium patrónusainak rokoni kapcsolatait, illetve az egyházmegye világi és lelkészi vezetőinek kapcsolatait is igyekszik – ez esetben talán kevésbé szemléletes módon – áttekinthetővé tenni. Végül az egyházmegye korabeli térképét is közli.

Függeléként előbb az egyházmegye 1598–1848 között szolgált espereseinek, majd a székelyudvarhelyi gimnázium 1670–1881 közötti tanárainak, végül az egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak gondosan összeállított adattárát közli gyűlekezetenként és kronológiai rendben. Ezek többek a puszta névsoroknál, ugyanis az életrajzok és a hivatali pályafutások adatait is tartalmazzák.

A patronátus kérdése kapcsán szerencsés vállalkozásnak bizonyult az egyházmegyének, mint a helyi református egyházigazgatás meghatározó egységének kutatása. A helyi református egyház és patrónusainak kapcsolatához feltárt adatbázisa az eddig ismertnél komplexebb módon és tágabb összefüggésrendszerben segít értelmezni ezt a jelenséget.

Eredményei a kor számos gyakran vitatott egyház- és iskolatörténeti kérdése kapcsán is jól hasznosítható szempontokat adnak. Ennek jelentőségét annál nagyobbra kell értékelnünk, mert a doktorandus aprólékos kutatásai (Rácz István kutatásai után, ld. *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága, illetve Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*) a református patronátus másik meghatározó és modellértékű példáját dolgozta ki. Ez a fajta patronátus pedig más egyházkerületekben is jellemző volt. A doktorandus kutatásai során elért eredményei – a forrásfeltáráson és feldolgozáson túl – ebben az elemző munkában is nagyon értékesnek tekinthetők. Ennek tudatában ismételtelen csak hiányolni tudjuk, hogy nem értékeli ki eredményeit ebben a tágabb egyháztörténeti és társadalomtörténeti kontextusban.

Amennyiben sor kerül a disszertáció publikálására, kérem figyelembe venni a fentebb említett kritikai megjegyzéseket.

Tóth Levente doktori értekezése hiánypótló és figyelemre méltó munka. Javasolom elfogadását, megvitatását és ennek alapján a jelölt számára a doktori fokozat odaítélését.

Dr. Baráth Béla Levente, külső opponens

Tóth Levente tudományos munkásságával jó évtizede kezdtem megismerkedni, amikor a Berettyó felső folyásának református egyházközségeiben található levéltári anyag leltára került a kezembe. A Fejes Zsuzsannával és Kósa Bélával 2002-ben készült munka is azt mutatta, hogy az immár doktorjelölt Tóth Leventének jó iskolája volt, ahol az alapoktól kezdve sajátította el a források feltárásán nyugvó tisztességes tudományos tevékenység módszertanát. Ahogy akkor írta, munkájuk következő állomásaként a segédletet is felhasználó egyházközségi adattár elkészítését tervezték. Hogy ez megvalósult-e, nem tudom, de 2007-ben már önálló tanulmányban érkezett a Berettyó-felvidéki református gyülekezetek és a nemesség kapcsolatáról, és sajnálom, hogy ez az írás nem szerepel e doktori dolgozat irodalomjegyzékében.

A lényeg: mielőtt Tóth Levente elkészítette volna doktori dolgozatát, már számos publikációban bizonyította azt, hogy megfelel a szakmai kívánalmaknak a forrásfeltárás, forráskezelés és a kifejtés minősége tekintetében. Ráadásul a források nem idegen és távoli korok üzenetének tűnnek e publikációkban, hanem a közzevetőnek köszönhetően élővé válnak, plasztikusan jelenítik és rekonstruálják a régiséget.

Tóth Levente figyelme fokozatosan szülőföldje, Udvarhelyszék felé fordult, ezt jelezték dolgozatában is említett tanulmányai. 2002 őszén kapcsolódott be az udvarhelyi református egyházmegye levéltárában zajló iratrendezési munkába, két év múlva, 2004-ben jelent meg a *Református népiskolai reformok nyomai Udvarhelyszéken (1780–1848)*, 2006-ban *Udvarhelyszéki schola-mesterek a 17–18. századi bírászkodási jegyzőkönyvekben*, valamint *Az 1824. évi székelyudvarhelyi generális zsinat megszervezése és lebonyolítása*. 2007-ben *Egyházmegyei összeírások, vagyonleltárak az Udvarhelyi Református Egyházmegyéből*. 2009-ben *Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környezetében*, illetve *Egyházi és világi elit az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–19. sz.)*. 2011-ben *Szolgából nemes. Egyházi karrierlehetőségek a Bethlen család környezetében*, és 2012-ben *Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében* című tanulmánya.

Mindeközben rész vett a történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere elkészítésében, illetve (bár nem szerepelteti bibliográfiájában) társszerző volt ugyanezen egyházmegye parciális zsinatai végzéseinek kiadásában is.

Kutatómunkája során levéltárunkban is (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára) sokszor megfordult, és éppen dolgozatához gyűjtött anyagot. Levéltáros kollégaként tekintettem reá akkor is, azóta is, státuszától függetlenül. Mások szemében felesleges irattípusok szólaltak meg számára: a gyakrabban forgatott vizitációs jegyzőkönyvek mellett számadási iratok, összeírások, adólisták, kölcsönügyletek, jelentések, törvénykezési határozatok, iskolai naplók, pénzügyi szerződések, körlevelek [adásvételi szerződések], felsőbb egyházi és világi intézmények leiratai.

Mindezek ismeretében ezúttal nem volt okom meglepődni doktori értekezés-ként benyújtott dolgozata kivételes értékein. Korábbi munkáihoz képest új elemmel bővült a forrásfeltárás csapásiránya, célterülete. Maga hangsúlyozza, általános elveket is megfogalmazva, hogy az egyháztörténet kutatója nem szorítkozhat kimondottan az egyházi jellegű források, gyűjtemények, letétek használatára, ugyanilyen fontosságúak a nem egyházi jellegű levéltárakban, különböző hatóságok, intézmények gyűjteményeiben található iratok és iratgyűjtemények. Tovább idézve Tóth Leventét:

„Ez utóbbi forráscsoport számbavételének és feltárásának szükségessége még hangsúlyozottabban jelentkezik akkor, amikor hiányosak az egyházi intézmények és szervek forrásadottságai. Sajnos szinte csak ilyenkor kerülnek előtérbe a világi/politikai intézmények anyagai. A témával foglalkozó szakembereknek talán nem ezen az úton kellene a források felé közelíteniük, hiszen a vizsgált, rendkívül sokrétű jelenség eltérő szempontok szerinti tükröződése a különböző jellegű forrásokban nagyobb mértékben képes biztosítani a minél semlegesebb történelmi szemléletet, a megfelelő megközelítési módot, elemzési módszert. Fontosnak tartom tehát, hogy az egyháztörténetés éppúgy használja és forgassa a politikai, törvényhatósági szervek ténykedése során létrejött archívumokat, mint a művészet-, társadalom-, gazdaság-, kultúr-, vagy esztétörténettel foglalkozó szakemberek. Ugyanakkor másik irányba is megfontolandó e gondolat: az egyháztörténeti források is rengeteg adattal szolgálhatnak a művészettörténetés, a néprajzos, de akár az irodalomtörténetés vagy a demográfus számára.”

Az elmondottakkal maximálisan egyetértek. Magam is hangsúlyozom, hogy akár világi történész, akár teológus nyúl az egyháztörténethez, azt az önálló gondolkodás képességének birtokában teheti csak meg, minden nézőpont ismeretében, és ettől a hitvallásos szellem még nem fog sérülni.

A Tóth Levente által megfogalmazott sokrétű forrásfeltárás jól tükröződik dolgozatában. Az udvarhelyi és udvarhelyszéki reformátusság múltjának forrásanyaga eléggé hiányos, például az esperesi vizitációs jegyzőkönyvek a 17–18.

századból szinte teljesen hiányoznak, és hiányosak az egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyvei is. Az egyházmegyei levéltár iratainak nagyobb részét az egyházközségek iratai teszik ki, így aztán elengedhetetlen a világi intézmények, hatóságok, szervek iratanyagának áttekintése.

A doktorjelölt átnézte és felhasználta az udvarhelyszéki törvényhatósági szervek iratait is, a törvénykezési jegyzőkönyveket, amelyek a peres ügyek, vallatási jegyzőkönyvek, esketési kérdőpontok tárháza, továbbá a 17–18. század lelkészi és tanítói névsorainak összeállításának is jelentős forrása. A kutatás kiterjedt az Udvarhelyi Református Gimnázium levéltárára is. Külön kiemelem, és példaértékűnek tartom a családi levéltárak feltárását.

Rátérve a dolgozat szerkezetére, az egyes fejezetek arányára, kénytelen vagyok kevésbé pozitív véleményt is megfogalmazni. Megjegyzem, egyik helyen alig vettem észre, hogy új fejezet következik. Jó lett volna a 77. oldalon jelezni annak a résznek a lezárását, amelyben a szerző az egyházmegye 17–19. századi gyülekezeteinek történetét vázolta fel.

A dolgozat első része az egyházmegye gyülekezeteiről közli a legfontosabbnak ítélt adatokat a 19. század közepéig, és kiemelt figyelmet szentel az anyaegyházak és leányegyházai kapcsolatának. Az 52 gyülekezet bemutatása teszi ki a dolgozat egyharmad részét. A második harmad a különböző mellékletekből áll: bibliográfia, felhasznált levéltári források, idézett irodalom, valamint az egyébként igen értékes adattárak: az egyházmegye esperesei 1849-ig, az Udvarhelyi Református Gimnázium tanárai 1849-ig, és az Udvarhelyi Református Egyházmegye lelkészei és tanítói 1849-ig. Lényegében a dolgozat középső harmada foglalkozik érdemben a címben megjelölt témával.

Megismerjük az egyházmegye területén birtokkal rendelkező nemes családokat, vagyoni helyzetüket (birtokszerkezet és birtokmegosztás, szolgáló népesség száma) és szerepüket az egyházmegyében lévő gyülekezetek fenntartásában. Ismét lényeges kérdés: tisztázásra kerül világi törvényhatóságon belüli feladatuk is, majd az egyházmegye vezetésében való részvételük elemzése is megtörténik. Külön izgalmas és újszerű annak vizsgálata, hogy milyen kapcsolatrendszer volt az egyházigazgatásban és fenntartásban szerepet vállaló személyek és családok között. A szerző a lelkészi családok tekintetében is megteszi ugyanezt, akiknek jövedelméről is képet kapunk.

A dolgozatúró célja az volt saját megfogalmazása szerint, hogy az egyháztámogató tevékenység részletes bemutatása által nyilvánvalóvá tenni a 18–19. századi székelyföldi protestáns nemesi társadalom elkötelezettségét a maga egyháza iránt. Ebben nem is volt hiba, ugyanakkor a néhány vármegyei párhuzam mellett szívesen láttam volna szélesebb áttekintést a kérdés kutatásáról.

Általában az fogalmazódott meg bennem, hogy a források tömege néha maga alá gyűrte az azokból levonható tanulságot, szintézist. Tóth Levente már emlegetett, 2007-es, a felső Berettyó-mentéről szóló tanulmányában már megfogalmazást nyert a nemesség rendi tagozódása, az egyház és nemesség kapcsolatrendszerére. Ott kissé plasztikusabban, szintetizáló igénnyel és sokkal rendsze-

rezettebben történt meg ez, s a tézis esetében ez utóbbit hiányolom. Viszont ismét kiemelem, hogy itt a kutatott anyag és a merítés jóval nagyobb, mint a Berettyó-felvidék esetében és messze túllép az egyházi levéltárak és irattárak világán. A dolgozat példamutató ebben a tekintetben.

Érdemes lett volna ugyanígy, kissé nagyobb távolságról közelíteni a dolgozat témája felé, és hiányolok egy általános áttekintést. A közelmúltban készült el Budapesten egy doktori dolgozat, amely éppen a küküllői református egyházmegye iratai alapján vizsgálja az egyház és közösség koraujkori kapcsolatát. A szerző (Kiss Réka) igyekezett nemzetközi összefüggésben is értelmezni a küküllői forrásokból lesűrhető eredményeket, el egészen svájci, francia, holland, német és skót esettanulmányok összevetéséig, és arra keresett választ, hogy mennyi a hasonlóság és mennyi a különbözőség az erdélyi példa és a nyugat-európai modellek között, illetve, jelentkeznek-e rokon vonások és melyek a különbségek eredői.

Említettem, hogy a vármegyei példák után a kört szélesíteni lehetett volna valamely mértékben – a teljesség igénye nélkül –, s ez a kitekintés a kizárólag magyar nyelvű szakirodalmat is gazdagíthatta volna. A bibliográfiával kapcsolatban még egy megjegyzés: néhol nem teljes a könyvészeti leírás, csak a főszövegből, még csak nem is a jegyzetekből derül ki például, hogy az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségeivel foglalkozó „Balogh” keresztnéve Judit (Tóth Levente amúgy helyesen utal adatokat illető pontatlanságára).

Visszatérve immár a dolgozat méltatására, annak értékeire, egyetértek a jelölt azon tételével, amely szerint az eddigi munkák alig tárták fel az egyes gyűlekezetek patrónusi hálóját, s inkább csak a főúri családokra, országos egyházpolitikára koncentráltak. Különösképpen tetszett az egyházmegye lelkészi társadalma rokoni hálózatának feltárása, amelyből kiderül, hogy mennyire hasonló folyamatok játszódtak le a lelkészi és a világi nemesi társadalmon belül. A szerző egyenesen prédikatori rendről beszél. Kérdés számomra: vajon jogi értelemben-e? Gondolom, nem. E rend tagjai sikeresen igyekeztek betagozódni a helyi nemesi társadalomba. (Tudjuk, Erdéllyel szemben a Tiszántúlon ez nem volt ilyen egyszerű. Itt is jó lett volna néhány párhuzam felvillantása.)

Ami a következtetéseket illeti, azokkal egyetértek. Közülük egyet emelnék ki helyeslőleg, mégpedig az egyházmegyei szinten is megvalósult kettős, világi-egyházi vezetés sajátos voltának bemutatását, amely igazi novuma a dolgozatnak, éppúgy, mint a főgondnok és az algondnokok köre elkülönülésének és az egyházi elit személyi kapcsolatainak bemutatása.

Összegezve: vitathatatlan, hogy a dolgozat önálló munkának tekinthető, számos új eredményt tartalmaz, a tézisekben megjelölt kérdések feltárása új források bevonásával és szakmailag példamutató módon történt. Téves értékelésekkel, amelyek a munka eredményeit befolyásolnák, nem találkoztam.

Az értekezést tisztelettel javaslom elfogadásra és egyértelműen alkalmasnak tartom a doktori fokozat megszerzésére.

Dr. Szabadi István, külső opponens